

Sanja Lazarević Radak¹
Institut za političke studije
Beograd

‘TITOVA POSLEDNJA BITKA’ KAO PREDSTAVA OBREDA PRELAZA: TEMPORALNI ASPEKT NARATIVA O SMRTI JOSIPA BROZA

Apstrakt: Pristupajući narativima o opraštanju građana Jugoslavije od Josipa Broza Tita kao predstavama obreda prelaza, autorka analizira u njima prisutnu temporalnost. U tekstu su najpre izdvojeni narativi o danima koji prethode Titovoj smrti i separaciji koja sledi u tom periodu, a potom se ukazuje na emocionalnu dimenziju Proglasa Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije kojim se građani obaveštavaju o smrti predsednika republike. U poslednjem delu rada, razmotren je početak faze agregacije u terminima prividno produžene liminalnosti. Tri faze elastično shvaćenog obreda prelaza preklapaju se i prepliću, otkrivajući percepciju doživljenog vremena kao usporenog i/ili zamrznutog. Na paradigmatičnom primeru knjige *Titova poslednja bitka*, autorka pokazuje kako se, tokom Titovog boravka u bolnici, a još izrazitije, neposredno nakon njegove smrti, konstruiše protok vremena. Postupkom usporavanja vremena privremeno se produžavalo osećanje imaginarnog prisustva autoriteta Josipa Broza Tita i tako pripremalo za novu fazu u kojoj će se država naći.

Ključne reči: Josip Broz Tito, narativ, smrt, temporalnost, liminalnost.

Uvod

Nakon smrti Josipa Broza Tita objavljen je nemali broj publikacija kojima su obuhvaćeni verbalni i vizuelni aspekti njegovog istupanja u javnosti, fotografije iz javnog i delimično privatnog života i, sistematizovane izjave koje su povodom njegove smrti dali brojni državnici, bliski saradnici, članovi Komunističke Partije Jugoslavije, vojnici, civili, omladinci i pioniri. Publikacije koje su objavljene već 1980. ili, 1981. godine, ostavljaju utisak dugo pripremanih

¹ sanjalazarevic7@gmail.com

narativa kojima je isprva i bar privremeno trebalo očuvati takozvano Titovo vreme, kao istorijsko, u kontekstu jugoslovenskog socijalizma – konstitutivno, a u mitskim i legendarnim terminima – zlatno doba (Žirarde 2000). Među ovim publikacijama koje su uprkos nesumnjivoj potrebi građana za spontanim izražavanjem emocija, imale institucionalni okvir i podršku, izdvaja se knjiga *Titova poslednja bitka* (Ivanc et.al. 1981). Iako je jedna od brojnih, zbog obimnosti i obuhvatnosti kako pisanog, tako vizuelnog materijala, ova knjiga ostaje paradigmatična kada je reč kako o drugim, sličnim publikacijama, tako o čitavoj atmosferi u zemlji nakon Titove smrti. *Titova poslednja bitka* reflektuje osećanje tuge, bespomoćnosti i atmosferu neizvesnosti koja je trajala tokom „sedmodnevne opštenarodne žalosti”.

Otpočinjući poglavljem *Sto dvadeset dva dana nade*, autori publikacije najpre nude oskudne informacije o Titovom boravku u Kliničkom centru Ljubljane i razlozima za njegovu hospitalizaciju, a potom uveravaju čitaoce u vrhunsku negu predsednika biografijama lekara koji su u tom periodu brinuli o njegovom zdravlju. Tekstom dominira lebdeća anksioznost koja na čitaoca prenosi osećanje straha usled neizvesne budućnosti, dok poglavlja ostaju u skladu sa strukturom obreda prelaza, kako ga shvata Arnold Van Genep (Van Genep 2005). Budući da dnevne novine, televizija i druga sredstva javnog informisanja prenose emocije, proizvodnja straha i zabrinutosti, može se shvatiti kao priprema građana za Titovu smrt, ili fazu separacije. Ovu funkciju imaju već uvodne rečenice u publikaciji: „Rasla je zabrinutost, ne samo u Jugoslaviji već i u inostranstvu (Ivanc et. al. 1981, 27); U Ljubljani su se slivale hiljade i hiljade telegrama, uznemirenih zbog uzroka, dirljivih zbog privrženosti, srdačnih, iz ljudskih dubina, sažetih jer u takvim trenucima reči idu teško od srca” (Ivanc et.al. 1981, 27). Separacija je bila postepena i odvijala se u fazama koje su trajajući nekoliko meseci omogućavale građanima da se pripreme za okončanje jednog političkog i kulturnog konteksta.

Početkom marta 1980. godine, građani su obavešteni da je došlo do pogoršanja zdravstvenog stanja predsednika: „Protekle noći došlo je do pogoršanja opšteg stanja zdravlja predsednika Republike Josipa Broza Tita, a posebno do daljeg slabljenja srca.” (Ivanc et.al. 1981, 34). Kritičnu fazu Titove bolesti komentarisale su i strane agencije: „Kraj je još samo pitanje vremena” (Ivanc et.al. 1981, 34). Dvanaestog marta, iste godine, lekari podnose izveštaj: „Opšte stanje zdravlja predsednika Josipa Broza Tita je vrlo teško. Upala pluća se nastavlja. Znaci srčane slabosti su izraženiji” (Ivanc et. al. 1981, 3). Dvadeset drugog aprila građani saznaju: „Opšte stanje zdravlja predsednika Republike Josipa Broza Tita je izuzetno teško. Krvarenje koje traje, znatno oštećenje jetre, praćeno jakim žuticom, upala pluća, visoka temperatura i slabost srca ugrožavaju život druga Predsednika” (Ivanc et.al. 1981, 36). Dva dana kasnije objavljeno je da je: „Stanje zdravlja predsednika Republike Josipa Broza Tita i dalje kritično. Pored postojećeg komatoznog stanja, drug Predsednik se od sinoć nalazi u šoku” (Ivanc et. al. 1981, 36). Tekstom dominira atmosfera iščekivanja i osećanje ne-

lagode usled približavanja nečega neminovnog i mučnog. Stiče se utisak da je tokom više meseci život građana Jugoslavije usmeren gotovo isključivo na praćenje zdravstvenog stanja u kojem se nalazi Tito. Nepunih deset dana kasnije objavljen je *Proglas* Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u ime Centralnog Komiteta Saveza Komunista Jugoslavije i Predsedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije:

Radničkoj klasi, radnim ljudima i građanima, narodima i narodnostima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Umro je drug Tito. Dana 4. maja 1980. u 15,05 u Ljubljani, prestalo je da kuca veliko srce predsednika naše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i predsednika Predsedništva SFRJ, predsednika Saveza komunista Jugoslavije, maršala Jugoslavije i vrhovnog komandanta oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita (Ivanc et. al. 1981, 9).

Srce koje je prestalo da kuca, već u uvodnim delovima publikacije konotira sa običajem zaustavljanja satova koji je po pretpostavci, uspostavljen u viktorijansko doba. Iako je manifestno obrazloženje za zaustavljanje satova onemogućavanje pokojnika da povede drugog člana porodice, ili drugu blisku osobu sa sobom, ono potencijalno može imati i druga značenja (Parkes et. al. 2015). Zaustavljanje satova, naročito u sekularnom društvu, komunicira sa zaustavljenim srcem, ali i sa zamrzavanjem vremena i ulaskom u liminalnu fazu, te upotreba ove formulacije, iako široko rasprostranjena, nije slučajna.² *Proglas*, iako je došao sa najvišeg državnog vrha i uprkos preciznim, jasnim i pesimističnim izveštajima lekara, po autorima ove publikacije, dugo je izazivao nevericu: „Sve ostalo što je vest trebalo da kaže bilo je zapisano u ljudima koji jednostavno nisu hteli da je prihvate. Možda nije istina”. (Ivanc et. al. 1981, 64). Iako bi se o stvarnom datumu Titove smrti moglo diskutovati, početak maja 1980. godine označen je datumom njegove smrti, dok je kontinuitet zabrinutosti za Titovo zdravstveno stanje trajao gotovo četiri meseca. Po tvrdnjama urednika brojnih publikacija objavljenih povodom Titove smrti, *Proglas* je iznenadio one građane Jugoslavije koji su verovali da predsednik prolazi kroz kratkotrajnu zdravstvenu krizu (Ivanc et. al. 1983, 20).³ Takođe se može pretpostaviti da su datumi akcentovani u publikaciji nakon početka marta 1980. godine, bili promišljena i postepena priprema za *Proglas* o smrti Josipa Broza Tita. Već nakon

2 Ovakvi primeri su brojni. Prilikom zemljotresa u Skoplju, sat u javnom prostoru, zaista prestaje da radi, što postaje osnova za održavanje kulture sećanja na ovaj zemljotres.

3 Danas se jednako mogu čuti nagađanja da je Tito zapravo umro već krajem januara, nakon amputacije noge. Zanimljivo je da nakon njegovog buđenja iz anestezije i poznate fotografije koja je načinjena nakon posete njegovih sinova, više nema fotografija koje se plasiraju u javnost. Češće no u januaru, može se čuti da je Tito umro početkom marta. Zanimljivo je da saopštenja za javnost o Titovom zdravstvenom stanju, ritmično, gotovo ravnomerno, nude slike pogoršanja koje bi logično rezultovale njegovom smrću. Najpre, teško stanje krvnih sudova, slabljenje srca, potom, upala pluća, najzad i komatozno stanje i disanje uz pomoć aparata trebalo je da, po tvrdnjama mnogih savremenika pripreme javnost za Titovu smrt i omogućuje dogovore o daljim koracima koje u pravcu očuvanja, ili slabljenja Titovih projekata, treba da preuzme jugoslovensko rukovodstvo.

Proglasa, urednici izdanja usmeravaju pažnju čitaoca na opšte stanje nesigurnosti i strepnju u vezi sa opstankom „tekovina Titove revolucije”. U tom smislu, u mnoštvu sličnih publikacija *Titova poslednja bitka* čini izuzetak jer umesto utehe naglašava anksioznost čitavog društva. Ova publikacija više od drugih, sličnih izdanja markira konačnost Titove vlasti, potencijalno nestabilni i krizni trenutak u kojem se ona okončala i nastoji da pruži utehu građanima, na čas suptilnim, na čas nametljivim poigravanjem percepcijom vremena u kojem se ovi događaji odvijaju.

Teorijsko-metodološki okvir i podaci o građi

Termin vremenitost, zastupljen je kod Kanta, Ničea, Hajdegera, Bergsona, Deleza i uključuje sve što ima ograničeno i promenljivo postojanje u vremenu (Gokmenoglu 2022, 643-653). Otpočinjući prepoznavanjem subjektivnog osećanja „gubitka vremena” i drugi mislioci postavljaju pitanje da li je ono široko rasprostranjeni mentalni konstrukt, budući da je ljudsko iskustvo temporalno, ili je pak reč o iskustvu kojim se označava neporeciva pojavnost temporalnosti (Javorska 2016, 130-138). Realnost temporalnosti jednako je objektivna i subjektivna, a njen karakter, bilo da je brži, ili sporiji zavisi od mentalnih slika čime se apostrofira njegova subjektivna dimenzija (Pereira Caldas, Berterö 2012, 245-52). Ipak, temporalnost je ono što nam omogućava iskustvo vremena na osnovu koga možemo reći da ono protiče brže, ili sporije, poput onoga u muzici, označenog terminima *allegro* ili *adagio* (Couzens 2009, 16) U savremenijoj formi socioloških i antropoloških studija razumevanje temporalnosti može se pratiti sve do Dirkemovih *Elementarnih formi religioznog života* (Gell 1992, 3). Evans Pričard u ranim tekstovima o životu Nuera, zaključuje da je percepcija vremena društveno determinisana (Gell 1992, 15). Levi Stros govori u prilog konvencionalno shvaćenom linearnom vremenu kao ireverzibilnom i nerazličitom od dijahronog, dok Edmund Lič piše o ne-cikličnoj prirodi vremena insistirajući na tome da je vreme zapravo aspekt kružnog kretanja koje shvata kao geometrijsku metaforu stranu „nerafiniranoj misli” (Gell 1992, 31). U svojoj analizi simbolizacije vremena, Lič otvara raspravu o repetitivnosti i ireverzibilnosti vremena, ističući docnije njegov značaj za uspostavljanje religijske prakse kao sredstva za poricanje realnosti smrti. U drugom od svoja dva eseja koje je posvetio ovoj temi, Lič se bavi fazama svetog vremena – separaciji sa obredima sakralizacije, marginalnim, ili stanjima suspezijske kada uobičajene aktivnosti prestaju i agregacijom koju prate obredi desakralizacije (Leach 1966). Ova sugestija ostaje utemeljena u mišljenju o bazičnoj distinkciji između sakralnog i profanog vremena gde jedno krećući se unazad omogućuje zatvaranje kruga, dok drugo ide napred (Elijade 2003). Struktura svetog vremena, zasniva se na obredima prelaza koji podrazumevaju smrt prethodnog statusa zarad ređenja u novom statusu.

Drugi način na koji možemo promišljati temporalnost pokreće pitanje u kojoj meri je Titova smrt, uprkos svesnosti građana o njegovoj dobi i zdravstvenom stanju, a uz činjenicu da je njegova vladavina bila zasnovana na specifičnostima harizmatičkog autoriteta, odista bila trauma za izvestan broj građana Jugoslavije. Trauma alterira temporalnu percepciju, te prošlost, sadašnjost i budućnost nisu usklađene sa rutiniranom svakodnevnom percepcijom (Lueck 2007, 1-5). Ona vrši disrupciju u uobičajenom „protoku” vremena i remeti temporalnost subjektivnog iskustva preoblikovanjem značenja događaja (Bonomi 2004, 45–50). Trauma menja iskustvo prisustva u „vremenu” (Stolorow 2003, 158–161). Rezultat ovakvog iskustva uključuje disocijaciju i kognitivnu distorziju koje neposredno utiču na vlastiti doživljaj. Izazivanjem nesigurnosti i straha (Mezzerila 2022, 31). Na socijalnom, i kako to socijalni psiholozi i danas tvrde, kolektivnom planu, traume koje podrazumevaju disrupciju rutiniranog vremena dešavaju se u doba kada grupa ljudi koja veruje da deli određeni identitet prolazi kroz krizu sa potencijalnim intergrupnim konfliktima duž političkih, ekonomskih i drugih kriterijuma (Abrutyn 2023). Oko godinu dana pre nego što je Tito smešten u bolnicu, ovakva nagađanja prisutna su u privatnom diskusu, bilo u formi strepnje, bilo kao rasterećenje od napetosti kroz viceve i anegdote (Radenković 2011, 255-254). Uzimajući u obzir da je veliki deo građana, po pretpostavci, racionalno pristupio činjenici da je ljudski vek ograničen, druga verovatnoća u vezi sa žaljenjem za jugoslovenskim predsednikom je verovatnija. Smrt političkog i ideološkog autoriteta, naročito kada je reč o harizmatičkom lideru, prekida socijalne niti koje održavaju društvo, naizgled duboko pogađajući članove tog društva. Brojni rituali i materijalni artefakti konstruišu se i proizvode radi reintegracije društvenog poretka (Wagoner et.al. 2021). Iskustvo žaljenja nije isključivo individualno, već se javlja kao grupna emocionalna reakcija čija je funkcija uspostavljanje solidarnosti i stabilnosti u periodima promena. Ono uključuje političku dimenziju koja omogućuje utemeljenje kulture sećanja putem proizvodnje artefakata kojima se vrši produžena komemoracija gubitka. Smrt političkih, religijskih figura, aktivista ili harizmatičnih javnih ličnosti, premda neretko očekivana, društvo čini vunerabilnim (Hirschberger 2018). Iz ovih razloga, čini se, da je premda osnovana usled osećanja neizvesnosti, atmosfera dubokog žaljenja i rastegljenog, zamrznutog vremena zapravo konstruisana radi pripreme društva za suočavanje sa novom realnošću. Tito nije bio samo ličnost na čijoj harizmi se zasnivao jugoslovenski projekat, već, nakon smrti, figura koju je trebalo postaviti u određeni kontekst, bilo usled potrebe za očuvanjem ideologije na čijim osnovama je Jugoslavija opstajala, bilo usled potrebe za njenim rušenjem insistiranjem na hiperbolizaciji mahom negativnih aspekata, kako njegove politike, tako njegove ličnosti. Bilo da je trebalo da (p)ostane heroj, tvorac i čuvar Jugoslavije, bilo da se javljala potreba za proizvodnjom slike trikстера, opasnog višestrukog špijuna, nezasi-tog ljubavnika, čoveka koji je lako menjao identitete oslanjajući se na okultna

znanja, ili gotovo neprekidno iznova proizvoditi reprezentacije o njegovom poreklu, uticajima, vezama i veštinama, bilo je potrebno vreme (Lazarević Radak 2020, 199-220).⁴ Mešavina proizvodnje tog sakralizovanog, elastičnog, zamrznutog vremena, usled njegove smrti, uključivanje značaja ritualnog vremena i atmosfera žaljenja ostaju, kako pokazatelji dezorijentisanosti društva, tako osnova za proizvodnju vremena potrebnog za odluku o sudbini njegovih političkih ideja i projekata.

Nakon *Proglasa*, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji nastupa svojevrсна suspenzija vremena karakteristična za liminalna stanja. Uprkos ovom saznanju, sve pripreme, govori, odnošenje prema državnim simbolima i potencijalno, telu pokojnika zapravo se podvođe pod ritualno elastično vreme kojim se osvaja prostor u kojem Tito i dalje, bar simbolički živi. Tim „životom” manipuliše se na različite načine i usled različitih potreba. Na Tita i njegovu politiku, češće – „zaveštanje” pozivalo se kada je bilo potrebno uspostaviti određena pravila, koliko i u trenucima kada je iznova trebalo pripremiti građane za sukobe i snažne promene. Titova smrt i od nje neodvojiva ritualizacija vremena pre, za vreme i nakon sahrane ostaje najznačajniji kolektivni obred prelaza nakon stvaranja Socijalističke Federativne Jugoslavije. Upotrebom koncepta liminalnosti shvaćenog u značenju pozicije ambivalencije i nesigurnosti, Titovu smrt i rituale koji su sa njom povezani moguće je analizirati kao krizu između stanja (Turner 1982). Uostalom, sam Van Genep u poglavlju o pogrebu u svojoj studiji *Obredi prelaza*, piše da, iako se na prvi pogled čini da bi u pogrebnim ceremonijama obredi odvajanja trebalo da imaju centralno mesto, a obredi prelaza budu slabo razvijeni, u nekim slučajevima, obredi prelaznog perioda po trajanju i složenosti imaju svojevršnu autonomnost. Stoga se neretko dešava da od svih pogrebnih obreda oni kojima se obezbeđuje prijem pokojnika u svet mrtvih budu najrazvijeniji i da im se pripisuje najveći značaj (Van Genep 2005, 168).

Kao što je široko poznato, obredi prelaza razlikuju se od drugih na osnovama svoje forme, budući da se zasnivaju na tročlanoj strukturi preliminalne, ili faze separacije, liminalne faze, ili tranzicije i post-liminalne ili faze agregacije (Forth 2018, 1-7). Dopunjujući razumevanje prelaznih faza, u koje možemo svrstati i odvajanje od Tita, Viktor Turner definiše socijalnu dramu kao javni događaj koji izazivanjem tenzije rezultuje kreiranjem oprečnih stavova među pojedincima i grupama (Turner, Turner 1982, 33-50). Iako Titova smrt ne dovodi do usko shvaćenih jedinica koje od disrupcije, preko suspenzije do uspostavljanja reintegracije čine društvenu dramu, ona nesumnjivo društvo

4 Uticaji takozvanih velikih sila, ovde su takođe od značaja, bilo da pretpostavimo postojanje političkog plana u vezi sa Jugoslavijom i susednim zemljama, bilo da je takve odluke tek trebalo doneti. Činjenica da su se strani novinari i politički komentatori interesovali za budućnost Jugoslavije nesumnjivo govori u prilog ulozu takozvanih velikih sila u očuvanju/razaranju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

dovodi do prekretnice, uvodi ga u vreme opasnosti sa liminalnim karakteristikama koje konstituišu prelaz između stabilnih faza (Turner 1969). Ključna manifestacija ispoljavanja oprečnih stavova o Titu i Jugoslaviji, javiće se za manje od jedne decenije kada nedvosmisleno počinje označavati početak disrupcije poretka. No pod krizom koja se javlja nakon Titove smrti, mogao bi se podrazumevati diskontinuitet, te događaj kojim se okončava ono što je postojalo do datog trenutka, u smislu faze u kojoj budućnost više ne deluje predvidivo, niti je ona nešto poput logičnog kontinuiteta između prošlosti i sadašnjosti. Deo građana Jugoslavije do Titove smrti, bar delimično je verovao u reprezentacije progressa formulisanog u terminima bolje budućnosti koja čini jedan od postulata jugoslovenske političke mitologije. Sa njegovom smrću percipirano vreme stagnira s obzirom da više nije ono što je bilo ranije, niti je već postalo ono što treba da postane (Visacovsky 2017, 6–16). Ova percepcija nastaje kada empirijski spoznamo diskontinuitet ili rupturu kao stagnacije, ili zamrznuto vreme, dok je redosled događaja alteriran, pre nego normalan, svakodnevni, ili uobičajen (Župan 1997, 21–28). Stoga je cilj analize narativa o Titovoj smrti, ukazivanje na postupak zaustavljanja vremena koji diktiraju, kako *Proglas*, tako brojni narativi koji svedoče o stanju u kojem se Jugoslavija našla neposredno pred Titovu smrt i nakon nje. Uzimajući u obzir da se od stvaranja Jugoslavije (Federativne Narodne Republike Jugoslavije) u političkoj retorici insistira na jedinstvu vođe i „naroda”, a docnije građana jer je ovom terminu isprva pridruživana negativna konotacija, građani zajedno sa svojim doživotnim predsednikom prolaze iste faze ovog prelaza. U prilog tome govore brojne izjave, parole, poput one „Mi smo Titovi, Tito je naš”; „Tito – to smo svi mi” i druga opšta mesta jugoslovenskog političkog folklor. Vreme se zaustavlja usled potrebe za okončanjem faze separacije. Ono se zaustavlja jer društvo ulazi u fazu liminalnosti, omogućujući kako opraštanje od predsednika, tako, postepeno opraštanje od herojskog doba koje čini temelj jugoslovenske političke mitologije.

Analiza podataka zasnovana je na samo jednoj publikaciji, objavljenoj 1981. godine, pod naslovom *Titova poslednja bitka*, a oslanjanje na jedan izvor, svoju opravdanost, nalazi kako u obimu, tako u specifičnoj tematizaciji strepnje za budućnost Jugoslavije koja nije u jednakoj meri izražena u drugim, sličnim publikacijama. Ova publikacija imala je jednog glavnog urednika, Radoslava Miroslavljeva i sedam autora: Staneta Ivanca, Andraja Novaka, Božidara Pahora, Alenku Puhar, Olgu Ratej, Vlada Šlambergera i Janeza Zadnikara. Autorima se pridružuje i deset saradnika: Vladimir Ajdić, Jože Boncelj, Tone Janežić, Lojze Javornik, Majda Jeglič, Sonja Likar, Andrej Mavser, Miran Mohar, Bogdan Novak i Jana Taškar. Izdanje sadrži ilustracije tristo sedamdeset osam autora. Na osnovu strukture teksta nije moguće zaključiti ko je autor kog dela publikacije. Kao u drugim, sličnim izdanjima, za tekst nema odgovornog lica, osim urednika. Knjigu je izdala Mladinska knjiga u Ljubljani.

Separacija i temporalnost

Podrazumeva se da faze tranzicije, uprkos opravdanosti teorijskog modela – separacija, liminalnost, reintegracija, u stvarnosti ne mogu biti suštinski diferencirane jedne od drugih. One se ne mogu shvatiti, kako to Mari Štajn slikovito formuliše, poput prostorija kroz koje pojedinac prolazi čisto i bez ostatka iz one prehodne (Štajn 2005, 50). Ova tročlana podela, na koju se istraživači i danas oslanjaju, u praksi se odvija unutar tekućeg i haotičnog procesa. Iako govorimo o smrti i sahranjivanju kao obredu prelaza, uvek ostajemo svesni da se njegove faze ne mogu shvatiti zdravo za gotovo i da se faze odvajanja i žaljenja neretko preklapaju. Uprkos svojoj strogoj formulisanosti i čvrstoj strukturisanosti, ni sahrane, poput Titove koje se zasnivaju na neupitnim sekularnim ritualima, ne podrazumevaju jednaku dinamiku separacije, liminalnosti i agregacije. Premda ritual nesumnjivo omogućuje čoveku da u značajnoj meri ovlada svojim emocionalnim stanjem, savremena psihologija pokazuje da se separacija ne odvija u jednom, strogo definisanom trenutku, već da pojedinac, a stoga i kolektiv prolaze kroz etape koje su reverzibilne (Avis et. al. 2021). Psiholozi danas govore o pet, sve češće sedam faza žaljenja. Tuga građana Jugoslavije za preminulim predsednikom Republike, iako, socijalno-psihološkim, vizuelnim, auditivnim i drugim instrumentima, diktirana od vrha nadole, bila je deo psihološke stvarnosti (Willander 2018). O njenim uzrocima moglo bi se misliti u kontekstu proizvodnje atmosfere straha nakon smrti lidera koji zapravo, bar na manifestnom planu i kroz proizvedeni javni diskurs jedini kontroliše situaciju mira i stabilnosti, te ona zavisi isključivo od njegovog autoriteta. Ovo nije važno samo za Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, jer se Tito zbog svoje uloge u kreiranju politike nesvrstanosti, predstavljao kao čuvar mira u svetu, kako u unutrašnjem, tako u spoljnopolitičkom diskursu.

Nevoljna separacija od figure za koju je subjekt vezan izaziva anksioznost, a njena uobičajena obrazloženja u uslovima separacije prekrivena su drugim reprezentacijama izvora opasnosti. Kada joj se pristupi empirijski, separacija, po sebi nije izvor opasnosti, ali ona provocira iznenadnu promenu konteksta, okruženja i, u celini, uslova na koje je pojedinac navikao (Bowlby 2015, 17). Uprkos tome što je skoro smrt predsednika Republike bila izvesna, u bolnicu pristižu poruke koje otkrivaju strepnju građana: „Dođi opet među nas, moraš ozdraviti” (Ivanc et. al. 1981, 44); „Neka te Bog sačuva za dobro svih nas” (Ivanc et. al. 1981, 44). Iznova autori apostrofiraju brigu za Titov život kao kamufliranu brigu za opstanak zemlje, ili pak, na dubljem nivou, opšti egzistencijalni strah: „Izvestan strah i neizvesnost u pogledu toga šta će biti sa Jugoslavijom posle Titove smrti mogao se osetiti za vreme Titove bolesti i u vreme njegove smrti. Te sumnje nisu bile od juče jer su u ovom svetlu, komentatori redovno izražavali brigu i sumnje na tu temu” (Ivanc et. al. 1981, 52). Anksioznost koja se osećala iznutra preneti je na spoljašnji plan. Bliska ovoj je poetizovana internalizacija strepnje za budućnost Jugoslavije: „Svet je za vreme Titove bolesti

pisao ne samo o toku bolesti i o Titovoj borbi sa bolešću, već je u poslednju Titovu bitku utkao celu Jugoslaviju, sve njene stanovnike, njihov položaj u Jugoslaviji, njenu nesvrstanu politiku i njenu budućnost". (Ivanc et. al. 1981, 51).

U atmosferi strepnje, saznaje se za Titovu smrt. Urednici prenose raspoređenje u čitavoj zemlji, u trenutku kada je izdat *Proglas*, ostavljajući utisak da radnici prestaju da rade, da nosioci štafete zastaju na svom putu, da je zaustavljen saobraćaj u svim gradovima Jugoslavije, da staju poljski radovi, a da deca prekidaju igru (Ivanc et. al. 1981). Na ovaj način proizvodi se kako ciljano i svesno, tako nesvesno, simbolički prostor između Titovog vremena i onoga što sledi po njegovom okončanju. Ova temporalnost dominiraće, ne samo pripremama, već i samim činom sahrane, ostavljajući utisak da se građani, pod teretom bola sporo kreću, da su motivacija i elan na kojima je počivala čitava građevina jugoslovenskog socijalizma, iznenada nestali. Umesto entuzijazma i često predstavljanog predanog rada u fabričkim postrojenjima, prenosi se ophrvanost emocionalnom patnjom. Akcentuju se nemogućnost prihvatanja, žalost, bol, tišina i padanje kiše:

U nedeljno veče zloslutno se čula samo jedna reč: Tito. Sve ostalo što je vest trebalo da kaže bilo je zapisano u ljudima koji jednostavno nisu hteli da je prihvate. Težak bol i duboka žalost potresaju radničku klasu, narode i narodnosti naše zemlje, svakog našeg čoveka, radnika, vojnika i saborca, seljaka, intelektualca, svakog stvaraoca, pionira i omladinca, devojku i majku. Ljudi su ostajali kod kuće ne želeći da smetaju bilo kome. Kada svladaju prvi grč, pretvorice praznične zastave, koje još vise kao prvomajski pozdrav u najskromnije znake žalosti. Zatim će nevidljiva organizaciona ruka preurediti svetle gradske prozore u pozornicu manifestacione izložbe Titovog lika. Ljubljani je cele večeri kvasila kiša; Televizijski i radio-prijemnici su neprestano uključeni, mada dokazuju uvek isto: umro je naš najveći građanin. Ljudi ponavljaju ove reči kao da ih u prvom momentu nisu shvatili. Kasnije će izaći na ulice po vanredna izdanja novina. Crni okviri listova konačno će utisnuti istinu u srce i svest (Ivanc et. al. 1981, 64).

Uprkos tome što je objavljen *Proglas*, narativom dominira insistiranje na neverici kao na još jednoj prelaznoj fazi u okviru koje građani nisu sigurni u Titovu smrt. Sledi zamrzavanje vremena. Stiče se utisak da su figure iznenada zaustavljene u pokretu, bilo slomljene usled bola, bilo bez motivacije da učestvuju u svakodnevним aktivnostima. Utakmice su već zakasnele, a potom se zaustavljaju sve manifestacije. Otpočinje „nestvarno ćutanje“, „napuštanje aktivnosti, automatsko zaustavljanje mašina, a po prvi put zastaje i i povorka koja nosi štafetu. Sve što zastaje postaje simbol. Zaustavljanje utakmica, označava zaustavljanje zabave, zaustavljanje fabrika, konotira sa zaustavljanjem progressa, dok štafeta simobilizuje čitavu zemlju:

Pa ipak, bilo je manifestacija Hajdukova utakmica sa Crvenom zvezdom, na Poljudu u Splitu u prisustvu mase gledalaca prekinuta je u 43. minutu kada je objavljena vest o Titovoj smrti. Više od pedeset hiljada ljudi je zanemelo. Fudbaleri i sudije su stajali kao ukopani. Ruke su pošle ka očima, masa se jedva čujno zatalasala. Zatim, iznenada: „Druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo. „Pesma je digla ljude na noge, stadion je odjekivao

u manifestacionom zanosu jedinog oduška koji su ljudi spontano izabrali. Masa je nastavila komemoraciju državnom himnom, a zatim je mirno i polako napustila stadion. Zakasnela utakmica igala se i na sarajevskom Koševu. Igrače Sarajeva i Osijeka kao i masu gledalaca obaveštenje je zaustavilo u sportskom zanosu. Stadion je zanemio, a svi ljudi su ustali i nestvarnim, dugim ćutanjem odavali počast čoveku čije su ime čuli iz zvučnika u potpuno neshvatljivom povodu. Radnici u popodnevnim smenama koje su radile i nedeljom, na iznenadnu vest automatski su zaustavili mašine. Skupljali su se oko Titove slike kao da će tu naći odgovor u nevolji. Upale oči u proleterski sijale iz jedva osvetljenih rudarskih figura. Veliki ispit u teškom životu i težak izraz žalosti. Štafeta mladosti kretala se te nedelje Gorskim Kotarom i Kordunom, pa je zastala u Slunju. Uz štafetnu palicu, okićenu cvećem i zelenilom, koja je do tada prošla kroz bezbroj ruku omladinaca i omladinki, smenjivali su se mladi stražari, ne znajući jednostavno kuda sa radošću koja je uvek do tada pratila njihov pohod kroz celu zemlju do Beograda. Učesnici karavana Bratstvo i jedinstvo su iz Karlovca, gde su proslavljali dan Oslobođenja grada otputovali natrag u Kragujevac pognutih glava, što se nije desilo nikada do tada. Zato su u oproštajnom zagrljaju jasnije i značajnije nego ikada izrekli reči bratstva i jedinstva. U Titovom rodnom kraju Kumrovcu narod se u žalosti povukao u domove: porodica oplakuje svog pokojnika. Iza reportera i snimatelja koji su prvi pohitali u Kumrovec, dolaziće i poštovaoci iz svih krajeva. Za njih su odgovorni ljudi pripremili knjige žalosti u kancelariji mesne zajednice i u Titovoj rodnoj kući. Odmah je sastavljena delegacija radnika koja je trebalo da prisustvuje pogrebni svečanostima u Beogradu. Na Trgu partizana u Titovom Užicu hiljade mladih se okupilo oko spomenika. Veličanstvena bronzana figura zasuta je cvećem, a uz nju su se izmenjivale počasne straže. Nova himna koja nastoji da dokaže čime može nadoknaditi (69) Žalost koja se te večeri spontano oglašava iz mnogih krajeva Jugoslavije, poziva na obećanja i zakletve i u prestonici prve partizanske republike. Posebna izdanja novina ubrzo su na ulicama. Ljudi uzimaju crno uokvirene listove da bi pročitali, da bi i zapisano videli ono što su saznali nešto ranije. Još jednom čitaju proglas Centralnog komiteta SKJ i predsedništva SFRJ, te reči koje iznenada već u prošlom vremenu kazuju poznatu priču o poznatom čoveku (Ivanc et. al. 1981, 70).

Čini se da su čak i Titovi najdublji poštovaoci, intimno, bar u i izvesnoj meri bili svesni nestabilnosti institucija na kojima je izgrađena Jugoslavija. No, u sličnim slučajevima šok i žaljenje dobijaju dve forme. U okvirima prve, građani su zaista zatečeni određenim događajem. Reč je o naglom, neočekivanom, koje se događaja u mirnodopskom trenuku, ili pak u trenutku kada se tranzicija iz jednog u drugi status ne očekuje, ili se misao o njenoj mogućnosti, koliko je to moguće postavlja na marginu dnevno-političkih nagađanja. Ovde bi se mogli navesti primeri građana koji se do detalja sećaju svakodnevice koju je, recimo, prekinula vest o atentatu na kralja Aleksandra Karađorđevića, prvoaprilskog bombardovanja, a docnije bombardovanja Srbije 1999. godine ili ubistva premijera Zorana Đinđića. Osećanje opšte anksioznosti markiraju izoštrene, nesumnjivo traumatska sećanja, kada se pojedinci

sećaju gde su se zatekli u trenutku vesti, koju su odeću nosili, koja se muzika čula u javnim objektima, ili da li je bio sunčan, ili kišovit dan (Kaur, Solanki 2023). Ukoliko bismo se oslonili na Van Genepov model obreda prelaza, faza separacije, otpočinje pre smrti, ukoliko je preminuli bio star ili bolestan. Dakle, separacija prethodi vremenu pre smrti, kada se pokojnik i ožalošćeni, postepeno prestajući da obavljaju svoje standardne uloge, odvajaju od pokojnika. Liminalna faza odvija se od smrti do pogreba. Ovaj period obeležen je obaveštavanjem rodbine i prijatelja o smrti, te bismo tu mogli uvrstiti *Proglas* o smrti Josipa Broza Tita, nakon čega slede pripreme za sahranu. Najzad, faza agregacije otpočinje nakon pogreba i ne može se dati tačan vremenski okvir u kome ona prestaje. Na socijanom i individualnom planu one se ne poklapaju. Uprkos tome što je već nekoliko godina nakon Titove smrti nastupila uočljiva kritika njegove politike, dok oko 1985. godine sve učestalije postaje snimanje dokumentarnih filmova i objavljivanje feljtona koji će otvoriti kapiju za izrazito negativne stavove u odnosu na „tekovine revolucije” i, kako se decenija devedesetih bude približavala, sve glasnjiji govor o obračunavanju sa „klasnim neprijateljima” „ideološkim protivnicima”, „Informbirou” i drugim posleratnim kontroverzama, brojni građani i dalje će nastaviti da emocionalno ulažu u sećanja na Titov harizmatski autoritet. Sve do danas javni diskurs o Titu ostaće, po mnogo čemu, ambivalentan. Tuga se određuje kao osećanje odsustva onoga što društvo podrazumeva pod srećom, zadovoljstvom, radošću. Psiholozi i psihijatri sproveli su opsežna istraživanja na ispitanicima koji su se žalili na melanholiju, depresiju, ili na odsustvo životne radosti usled gubitka bliske osobe. Ispitanici su tvrdili da časovi traju kao godine, ili da je vreme „nepodnošljivo sporo” (Gil et. al. 2009, 169–176). Na osnovu svojih istraživanja psiholozi zaključuju da kod ispitanika koji se žale na osećanje tuge, ili im je dijagnostikovana depresija, dolazi do alteriranja unutrašnje percepcije vremena. Decenijama se konceptualizacija percepcije vremena odvijala prema teorijskim modelima koji su u centar pažnje postavljali biološki sat u mozgu, a za koji se tvrdi da usporava i ubrzava percepciju vremena u zavisnosti od nadražaja kojima je izložen subjekt. Gotovo je nemoguće dati nedvosmislen ili precizan odgovor na pitanje u kojoj meri je ova izmenjena percepcija vremena bila dirigovana od vrha nadole uzimajući u obzir da su situacije u kojima se proglašava, na primer dan žalosti, vreme kada se tuga u značajnoj meri institucionalno nameće, prekidanjem događaja koji se dovode u vezu sa zabavom, relaksacijom i radošću ispunjenom dokolicom. Diktiranje određene muzike i poigravanje simbolima kakvo je spuštanje zastave, iznenadna promena televizijskog programa, ili u periodu separacije, učestale vesti o predsednikovom zdravstvenom stanju, zapravo kulminiraju liminalnom fazom u kojoj prestaje priprema za njegovu smrt, a otpočinje period žaljenja. Atmosfera žalosti bila je organizovana i diktirana od strane državnog vrha što ne isključuje sasvim dimenziju njene spontanosti. Uloga sakralnosti relaciona je i mobilna. Ona ne opstaje u fiksiranom prostoru, ili predefinisanim trenutku već zavisi od

performativne aktivnosti, od ljudi koji je posmatraju i/ili u njoj učestvuju i u trenutku kada se ta aktivnost odvija. Ljudi i objekti dobijaju delić ove sakralnosti koja je relativna u odnosu na situaciju i relativna u odnosu na spatiojalnu dimenziju u kojoj se odvija prelazak iz jednog statusa u drugi (Horvath et al. 2015).

Liminalna faza

Liminalna faza je središnja faza u ovim ritualima. Ona je između prostor, kako je naziva Turner. Prošlost je okončana, ali sadašnjost još uvek nije počela. Ukoliko su se građani Jugoslavije, bilo spontano, bilo pod pritiskom vršilaca vlasti, u ključnim trenucima morali identifikovati sa Titom, o čemu svedoče parole o jedinstvu sa narodnim vođom/predsednikom, liminalnost je kao status važeća kako za samog Tita, tako za građane Jugoslavije. Ovo je fluidno, premda organizovano, haotično stanje potencijala u kojem čvrste strukture društva više ne postoje. Turner sa liminalnošću povezuje jednostavnost, skrušenost, tišinu, homogenost, sakralnost (Turner 1969). Identitet, kako to Štajn formuliše postaje beskućnik jer tačka gledanja više ne zauzima jasno definisan prostor. On pluta, vreme se krivi, a fiksirane granice prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, više nemaju određenu predstavu, pa čak ni konturu (Štajn 2005, 17). Dotadašnje jasne i čvrste predstave vremena i prostora lutaju. Unutrašnji teren se menja, a podložna uticaju liminalnosti osoba može nositi posledice ovakvih utiskivanja kroz ostatak života. Stoga ne čudi što se pojedinci jasno sećaju, bilo televizijskog prenosa Titove sahrane, bilo, u slučaju da su joj prisustvovali, emocija koje su delili sa drugim prisutnima.⁵ Liminalnost nastupa u trenutku kada je kolektiv nesposoban da se u potpunosti identifikuje sa pređašnjom predstavom o sebi koju je stvorilo selektivnim vezivanjem za unutrašnje slike i manifestovalo u određenim prihvaćenim i sprovedenim ulogama. Čitavo društvo nalazi se u stanju suspenzije u kojem preovladavaju sećanja pre nego projekcije u budućnost. Ta prošlost, po pravilu je ispunjena prisustvom osoba i objekata koje su odsutne, a koje su se nalazile u emocionalnom prostoru koji je sada prazan i nenaseljen. Ostaje sećanje na status, na nadmoćnost usred mnoštva junačkih podviga, te društvo sebe teži narativima o zlatnom dobu i slavnoj prošlosti: „Partizanska vojska neprestano je jačala pored strahovitog pritiska neprijateljskih ofanziva, ta partija koja nije želela da zastane na pola puta, ta narodna vlast koja je usred rata proglasila republiku– sve su to bili elementi koji su se sukobljavali sa računicama velikih sila i velikih partija” (Ivanc et. al. 1981, 176).

Regresija zajednice na mitsko vreme rezultat je nemogućnosti da se izbori sa neizvesnošću. Ovde nastupa evociranje večne sadašnjosti:

5 Publikacije i snimci takođe igraju ulogu u oblikovanju sećanja. Pojedinaac se može sećati svojih emocija pod uticajem publikacija, emisija, fotografija i drugog sadržaja koji plasiraju mediji.

Smrt nam je otrgla čoveka koga su na svim kontinentima naše Zemlje priznavali kao najveću ličnost našeg vremena. Bio je legendarni junak koji se i pre rata, u najtežim uslovima, borio za sreću poniženih i potlačenih, zatim – kao partizan organizovao junačku narodnooslobodilačku borbu naroda i narodnosti Jugoslavije. Bio je legendarni komandant koji nije – poput drugih vojskovođa osvajao, već je oslobađao, a malim i potlačenim narodima sveta dokazao da se može pobediti i najjači neprijatelj. Bio je državnik koji je svoju mudrost crpeo iz vatre žudnje za dostojanstvenim životom potlačenih ljudi na zemaljskoj kugli (Ivanc et.al. 1981, 60).

Svet je cenio reč čoveka koji je svojim ličnim radom i tekovinama stekao veliki ugled. Istok i Zapad su ga prvo zapazili kao vojskovođu i vođu revolucije. Taj nepoznati gerilac, taj vođa slabo naoružanih, iscrpljenih, odrpanih, ali neuništivih partizanskih kolona, za koga se proneo glas da ga zovu Tito, taj partijski vođa koji se svojom samosvešću suprotstavio Kominterni, koračao je prebrzo i za jedne i za druge, za Istok i Zapad, za Staljina i Čerčila (Ivanc et. al. 1981, 176).

Kao što zajednica kroz ritual, ponavljanjem paradigmatičnog pokreta izmiče proticanju svetovnog vremena i zadobija čvrstu poziciju, insistiranje na narativima o najvećem borcu, najboljem građaninu, borcu i vrhovnom vođi, rasteračuje od neprekidnog pritiska nesigurne prolaznosti vremena. Ovim narativima uspostavlja se sadašnjost koja se naizgled može beskonačno ponavljati. To herojsko vreme koje čini suštinu narativa o Titovoj smrti zapravo postaje ravno sebi samom, ono se ne menja i ne iscrpljuje. Stoga, na izvestan način, narativi o herojskoj prošlosti postaju, u Elijadeovom smislu mitsko vreme, koje društvo reprodukuje, ne bi li sprečilo nalet profanog vremena koje je, izvor strepnje. Ovako se liminalna faza produžava da bi se sprečio nalet transformišuće stvarnosti i nastupanje tranzicije u kojoj će narativi o Titovom herojstvu i potencijalnoj besmrtnosti postati, sve ređe evociranje sećanja na Zlatno doba, a sve češće predmet podsmeha.

Sahranjivanje je čin koji treba da omogući separaciju kroz pretvaranje subjektivnih osećanja u objektivne činjenice, tako da pojedinci i društvo mogu sa njima uspostaviti neku vrstu odnosa. Sahrana omogućuje prolaženje kroz kapiju separacije ispunjene strahom i dubokim doživljajem žaljenja za izgubljenom predstavom doživotnog predsednika, a potencijalno i domovine koja mu je, bar na nivou javnog diskursa, pružala osećanje egzistencijalne sigurnosti (Štajn 2005, 51). Tokom sahrane obred prelaza kulminira jer dolazi do trajne promene statusa subjekta koji se tada može nazvati pokojnikom. Iznova pogrebna povorka „klizi”, kolona se zaustavlja, masa se sporo kreće u tišini, dok se sirene „otegnuto” oglašavaju:

Šestorica viših oficira koji su sve vreme stajali uz kovčeg skinuli su zastavu sa kovčega, složili je svečanim i odsečnim pokretima i ponovo stali u stavu mirno uz kovčeg. Čuo se još samo reski zvuk doboša dok su oficiri odnosili kovčeg prema vozilu. Ponovo ceremonija sa zastavom koja je pokrivala hrastov kovčeg

kao da na simboličan način cela Jugoslavija grli svog Tita. Tamnosivo vozilo polako je krenulo i omogućilo masi da još za čas produži trenutak rastanka sa prijateljem. Ali očekivao ga je drugi deo mase, zatim sledeći. Pogrebna povorka je klizila praznim kolovozom uz koji redari nisu morali da obuzdavaju bilo kakav pokret mase. Kada naiđe povorka, ruka bi da dosegne vozilo sa pokojnikom, ali okleva, a cvet u njoj klone. U međuvremenu se kolona vozila već zaustavila pred ulazom u železničku stanicu. Vozilo se zaustavlja na tepihu, ostavljajući za sobom vidljiv trag (Ivanc et.al. 1981, 79). Neumoljiv red vlada tamo gde se Tito pojavi: Plavi voz čeka na određenom mestu, počasne straže i hor. Jači je tvoj bol čoveče, jer Tito ulazi mrtav. Zato je to poslednji put, zbog toga ratne zastave, zbog toga ljudi u tamnim odelima pognutih glava. Žalost je sve jača do onog najžalosnijeg trenutka kada se sa prednjeg dela Plavog voza otegnuto oglase sirene „Sutjeske” i „Neretve”; Ljudi bi želeli da se voz zaustavlja jer su ga sačekali. Ali, on samo uspori tamo gde se uz prugu okupi veća masa ljudi. Tako stanovnici Litije pozdravljaju svog Tita i istovremeno se opraštaju sa njim. Rudari Zagorja, Trbovlja i Hrastnika stoje uz prugu u radnim uniformama. Niko ne podiže ruku u znak pozdrava, oproštaj je nem i uspravan.; Na trgu se okupila velika masa Zagrepčana koja je, onog momenta kada je kovčeg postavljen na odar, zastala u nemoj tišini (Ivanc et. al. 1981, 80).

Sahranom se performativno pristupa gubitku osobe, dok se čin separacije markira uklanjanjem sanduka. Tada ožalošćeni zapravo postaju zaista svesni smrti. Građani žele da se trenutak u kojem se pozdravljaju sa Titom uspori, a prekrivanje kovčega zastavom, po rečima autora zapravo simbolizuje dodirivanje kovčega rukama Jugoslovena, ili poslednje grljenje sa Titom. Insistira se na „zastajkivanju”, „zaustavljanju”, „usporavanju”, čime se markira produženi bol.

Sahrana, tokom nekoliko časova, a u slučaju opraštanja od Tita, šezdeset četiri sata, dramatiizuje gubitak osobe. Postupak sahranjivanja zapravo je manifestacija puštanja osobe za koju smo bili vezani da, metaforički, ili u imaginaciji napusti život, zarad, u zavisnosti od religijskog sistema, naseljavanja drugog prostora, dobijanja novog tela, ili, u konkretnim sekularnim okvirima, da bi nastavila da živi kao „baklja koja osvetljava tekovine revolucije” podsećajući buduće generacije na njihove zadatke. Premda ovo odvajanje na subjektivnom planu može trajati godinama, ili u određenim situacijama, dok je onaj ko žali živ (u slučaju snažne emocionalne vezanosti, iznenadne smrti, ili pak smrti deteta), ovaj granični period traje od početka do kraja rituala, kada otpočinje nova, ili pak, nove faze. Do kulminacije liminalnosti dolazi u trenucima kada se okončava dugo opraštanje od Tita:

Najzad se Tito vratio u Beograd.

Oproštaj od njega trajao je šezdeset i četiri sata. Svakog minuta pored odra sa Titovim kovčegom prolazilo je oko 120 ljudi. Međutim, od Tita se nisu opraštali samo oni koji su prolazili pored odra. Opraštali su se svi Jugosloveni, dva deset i dva miliona Jugoslovena, koji su u onim tužnim trenucima, protegnutim

u duge sate i dane, odgovarali na sva dobronamerna i drukčija pitanja „šta će biti sa Jugoslavijom posle Tita, ko će zameniti Tita”.

Ko će zameniti Tita?

Dvadeset i dva miliona.

Treća reka (Ivanc et. al. 1981, 166).

Tokom faze agregacije očekuje se povratak zajednice u ravnotežu (Zlatović 2022, 9-34). Prolazak iz faze separacije u fazu liminalnosti, transformativan je u smislu stvaranja uslova za javljanje izvesne fluidnosti.

Agregacija i produžena liminalnosti

U liminalnost se ulazi kroz unutrašnji doživljaj gubitka i sahranjivanje pređašnjeg statusa. Ovaj prethodni status bio je zasnovan na pretpostavkama koje su građani imali u odnosu na Jugoslaviju, susele i druge, a koje su asociirane sa različitim predstavama o sebi, idealima, nadama i očekivanjima, kao i sa specifično zapamćenom prošlošću i zamišljenom budućnošću. Ovako ulazak u tranziciju najpre u fazi separacije, a potom u fazi liminalnosti može označiti niz mikro promena, ili dramatični obrt u nepovratni proces nemira. Međutim, na institucionalnom, ali i na individualnom, emocionalnom planu, ovde dolazi do diskontinuiteta u reprezentacijama i psihološkim investicijama. Prolaženje kroz iskustvo separacije i suočavanje sa gubitkom kroz čin sahranjivanja, ima funkciju odvajanja od ranije fiksiranog osećanja identiteta (Štajn 2005, 55). Smrt onoga što je bilo i priprema za ono što će biti koegzistiraju u liminalnosti. Stoga anksioznost od smrti bliska anksioznosti od rođenja ispunjena je potencijalom za stvaranje zastrašujućih predstava: „Šta nas čeka”?; „Kada će se i kako ovo završiti”; „Ima li Tito dostojnog zamenika”?

U ovu grupu strahova spada i strepnja da je Tito zapravo bio jedini čuvar mira u Jugoslaviji, latentno izražena kroz strah od mogućnosti međuetničkih sukoba:

Prilikom popisa stanovništva pre devet godina od 21 miliona stanovnika Jugoslavije, 273 000 se izjasnilo kao Jugosloveni. Svi drugi su se opredelili kao Srbi, Hrvati, Muslimani, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Mađari, Turci, Bugari, Slovaci itd. Ukupno 24 narodnosti koje su registrovane i priznate u kompleksnoj federaciji čija je prestonica Beograd. i dok se opraštamo od tvorca savremene Jugoslavije smatramo da s pravom možemo reći da nacionalna netrpeljivost nije više strukturalna karakteristika zemlje i da neće dolaziti do izražaja opštepoznata netrpeljivost između Srba i Hrvata, mada će posle Tita biti problema, čak velikih problema. O toj netrpeljivosti skoro po običaju uporno pišu strani komentatori (Ivanc et. al. 1981, 54). Iako prenose zaključke „stranih” komentatora, autori ovde vrše eksternalizaciju unutrašnjih strepnji. Ovo je vidljivo već u pominjanju „opštepoznate” netrpeljivosti, a

uzimajući u obzir da nema citata „stranog komentatora”, može se pretpostaviti i da strepnja dolazi iznutra. Iako je strah izmešten izvan granica Jugoslavije, osećanje pustoši i sivila, dolazi iz osećanja opravdanosti sumnje u održivost mira u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita: „Dan se rađao nad Beogradom. Siva svetlost je osvetljavala pustoš koja vlada među svim kućama na svetu kada vreme dođe na onu ničiju zemlju u kojoj nije ni dan ni noć. Odlazila je noć koja je pripadala 7. maju, rađao se dan 8. maja” (Ivanc et. al. 1981,192).

Metaforom o ničijoj zemlji koja se smešta u liminalni vremenski prostor, ni dana ni noći, sugerise se nastavljanje faze liminalnosti. Agregacija otpočinje suočavanjem sa stvarnošću da Jugoslavija, iako Titova više nije njegova. Temporalnost iznova diktira isto osećanje usporenosti, zaglavljenošću što se sažima formulacijom „vremenski intermeco”:

Usred tog vremenskog intermeca i pustoši grada stajala je nepregledna masa ljudi. Njena dva živa meandra pružala su se duž Bulevara revolucije i duž Ulice Moše Pijade; dva beskrajna kraka spajala su se pred zgradom Savezne skupštine. Većina tih ljudi je stajala i čekala čitavu noć (Ivanc et. al. 1981, 192); Mimohod odavača poslednje pošte bio je završen tog jutro. U dve kolone koje se iznenada više nisu pomerale ostale su desetine hiljada ljudi (Ivanc et. al. 1981, 192); Van Beograda, u svim jugoslovenskim gradovima, selima i zaseocima, ljudi su se budili sa teskobnim saznanjem: Došao je onaj dan. Danas je još tu, mrtav, ali tu. Kada ovaj dan prođe i on će konačno otići od nas (Ivance et. al. 1981, 192).

Prelaz dobija i spatijalnu dimenziju koja poput temporalne otkriva prazninu i odsustvo. Jugoslavija se antropomorfizuje i nagoveštava se njena transformacija. Naglašavaju se pauze, pustoš, zastajkivanje, zastajanje:

Dok u pauzama posmrtnih marševa gluvo odjekuju koraci pogrebne povorke, dok se tu i tamo začuje potresno jecanje, cela Jugoslavija u potpunosti je izmenila svoj lik. Nigde žive duše. Ne čuje se ni glas. Putevi, ulice i trgovi su prazni. Prazne su reke i seoski putevi. Dvadeset i dva miliona Jugoslovena je u mislima, srcem i pogledom na toj sahrani. Neki je prate sa kaučeva i iz fotelja. Drugi jednostavno sede na podu. Zastali su i oni retki prolaznici koji su se zatekli na pustoj ulici, zastao je i rad u velikim fabričkim halama (210). Nigde nikog. Nigde nikakvog glasa. Svuda samo ubistvena, olovna tišina. Tu i tamo, kroz poneki otvoren prozor, dopiru zvuci posmrtnog marša. Svuda isti, svuda samo jedni (Ivanc et. al. 1981, 210).

Faza agregacije otpočela je postepenim suočavanjem sa Titovom smrću kroz istoriju sećanja. Obeležavanje datuma, počev od poznate štafete mladosti, Dana Republike i brojnih državnih praznika kojima predsednik više nije prisustvovao, prestaje da gubi moć koju im je davala Titova harizmatična vladavina. Navikavanje na njegovo odsustvo zapravo je sledilo uporedo sa uspostavljanjem nove normalnosti, pre no sa uspostavljanjem *statusa quo* o kojem govori Viktor Turner. Dok su se u prvi mah i dalje prenosili narativi o herojskoj prošlosti

zarad čuvanja sećanja na mitsko vreme, izronila je nova stvarnost u kojoj se umesto ponosnog obeležavanja državnih praznika i održavanja sećanja na Josipa Broza Tita otkrivala neka nova istina. Narativi o narodnooslobodilačkoj borbi kao nasilju nad prethodnim poretkom, postali su nove istine. Slike herojske prošlosti proglašene su za laž, a strepnje za budućnost održivosti Titovog projekta pokazale su se opravdanima i devedesetih godina kulminirale ratom na prostoru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ovde otpočinjše profano vreme, budući da simboli kojima su sakralizovani narodnooslobodilačka borba i proces stvaranja Jugoslavije postepeno prestaju da budu aktuelni. U periodu od nekoliko godina, premda se državni praznici i dalje obeležavaju, pa čak, u nekim slučajevima kakav je Dan Republike do kasnih devedesetih godina, oni postepeno prestaju da gube značaj i izmeštaju se iz prostora legernarnih narativa u humoreskni prostor. Ova faza iznutra se tumači kao forma ideološkog otrežnjenja nakon višedecenijske zaslepljenosti politikom Josipa Broza Tita. U onoj meri u kojoj su separacija i liminalnost otkrivala radikalni pristup političkoj stvarnosti, u istoj meri radikalne elemente poprima i sama faza agregacije. Navikavanje na vreme bez Tita, zapravo je proizvelo, najpre polarizacije na radikalno suprotstavljanje Titovoj politici, a potom rađanje takozvane jugonostalgije. Umesto zdrave reintegracije i prihvatanja prošlosti, u republikama koje su ulazile u sastav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a docnije postale samostalne države, javlja se nostalgija za, kako to Mitja Velikonja formuliše „pokojsnom državom.” Ona se u različitim delovima te nekadašnje zemlje pojavljuje različito, no mahom u lepim uspomenama na „svejugoslovenske” elemente (Velikonja, 2010, 13). S obzirom na distopičnu sadašnjost o kojoj ovaj autor govori, reč je o idealizaciji dobrih starih vremena i o predstavama koje lebde između melanholičnosti i melodramatičnosti, te se ova prošlost ulepšava na račun omražene sadašnjice (Velikonja 2010, 32). U tom smislu deluje kao da je nakon okončane faze liminalnosti i nastupanja faze agregacije, sasvim u skladu sa tvrdnjom da faze obreda prelaza ne mogu biti jasno definisane i da se neretko prelivaju jedna u drugu, liminalnost iznova na snazi. No, liminalnost u skladu sa svojom prirodom, nije i ne može biti fiksirana. Budući da predstavlja stalno kretanje, ona se iznova vraća i nestaje, zamenjuje mesto sa agregacijom ispunjenom iznova radikalnim optužbama na račun Titove politike, da bi se jugoslovensko doba, ponovo apostrofiralo kao zlatno i doba ispunjeno lepim uspomenama.

Završna razmatranja

Kada je otpočeo rat na prostoru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, iznova je nastupilo mitsko i sakralizovano vreme u kojem su brojni junaci, mahom oni iz srednjeg veka, nastojali da potisnu jednog, ali, uz snažne emocija zapamćenog heroja iz Drugog svetskog rata. Nastojalo se na diskredi-

tovanju jednih na račun popularizacije drugih, sve dok poput onih iz Drugog svetskog rata, bilo obnovljeni, bilo novi junaci, odista nisu postali deo folkloru postjugoslovenskih društava. Budući da se, za određeni broj građana koji su živeli u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, rad žalosti za Josipom Brozom Titom nikada nije okončao, ni obred prelaza naizgled nije učinjen na način koji bi omogućio konačno ispraćanje pokojnika. Zamrzavanje vremena koje je otpočelo saznanjem da je Tito umro, pokreće brojna pitanja temporalnosti, poput onih u vezi sa izmeštanjem dugo odsutnih figura iz srednjeg veka u dvadeseti i dvadeset prvi vek, ali i povratak Titovog herojstva u posttranzicijski period i nastojanja da se on kroz sećanja na Jugoslaviju, na izvestan način oživi. Ako ne drugačije, Tito se predstavlja kao jedini čuvar mira na Balkanu, misteriozna ličnost koja je, na jednako misteriozan način, obezbedila solidan standard svojim građanima. Kako iznova zaključuje Mitja Velikonja u svom tekstu *Rock'n'Retro*, nakon ratova u postjugoslovenskim društvima nastala je imaginarna Jugoslavija (Velikonja 2012, 65-171). Ona je oživela nakon što je prva bila uništena i može se naći u jugonostalgичnim elegijama, na novim, Jugoslaviji posvećenim Internet portalima i u sajber zajednicama, u sećanjima na nju iz prve ruke jugoslovenskih generacija, i, u njenim predstavama nastalim iz druge ruke postjugoslovenskih mladih generacija (Velikonja 2012, 65-171). Nastala na sličnim osnovama na kojima su nastali orijentalizmi i balkanizmi, ovaj, kako ga autor naziva „jugoslavizam”, zapravo je, identičan titoizmu jer je, kako u folkloru, tako u javnom diskursu Jugoslavije izjednačavanje Tita sa ovom državom bilo opšte mesto. Ono što važi za Tita, važi i za Jugoslaviju i obrnuto – „Mi smo Titovi, Tito je naš”. Tito i Jugoslavija se uprkos obredu prelaza, iznova vraćaju, dokazujući da je vreme kategorija, a da obred može, ali ne mora biti uspešno izvršen. Iako je ispraćen, Tito se vraća, a ovome u prilog idu i brojne debate koje se rastežu u vremenu i prostoru. Poslednja i najaktuelnija ostaje ona o mogućem izmeštanju Muzeja 25. maj iz Beograda u Kumrovec (Tanjug 2024). Pitanje prekida veza sa socijalističkom prošlošću još jednim ritualom, ili pak učvršćivanje kulture sećanja među građanima koji se usled nezadovoljstva rezultata tranzicije vraćaju jugoslovenstvu kao formi, ili predstavi koja je u ekvivalentnom odnosu sa „titoizmom”, ostaje fluidno koliko i liminalnost tranzicije i posttranzicijskog razdoblja. Da li je ovaj muzej trebalo izmestiti kako bi se „raskrstilo sa komunizmom”, ili je pak na snazi strepnja od neupokojenosti jugoslovenstva i titoizma kao subverzivnih formi revolta još jedno je u nizu pitanja koja bismo mogli postaviti u vezi sa obredom prelaza i problemom temporalnosti u narativima o Titovoj smrti. Uprkos pitanjima koja iznova iskrsavaju uporedo sa pojavama novih i obnovljenih folklornih formi, vreme o kojem je ovde reč nije linearno. Budući da nije linearno, ono iznova može postati ciklično i sakralno omogućujući da se sa uvek promenljivom dinamikom smenjuju folklorni junaci i sa jednakom snagom, neometeni krutim predstavama vremena koriste radi mobilisanja predstava i ideologija u samo naizgled novim administrativnim tvorevinama i političkim sistemima.

Izvori

- Ivanc, Stane, Andrej Novak, Božidar Pahor, Alenka Puhar. et.al. 1981. *Titova poslednja bitka*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Tanjug. 2004. „Šapić: premeštanje kuće cveća pokušaj da se konačno raskrsti sa komunizmom”. Tanjug, 10. april 2024. 10:14. <https://www.euronews.rs/srbija/politika/120221/sapic-izmestanje-kuce-cveca-pokusaj-da-se-konacno-raskrsti-s-komunizmom/vest/> Pristup: 11.09. 2024.

Bibliografija

- Abrutyn, Seth. 2023. „The Roots of Social Trauma: Collective, Cultural Pain and Its Consequences”. *Society and Mental Health* 0(0). <https://doi.org/10.1177/21568693231213088>
- Avis, Kate Ane, Margaret Stroebe and Henk Schut. 2021. „Stages of Grief Portrayed on the Internet: A Systematic Analysis and Critical Appraisal”. *Frontiers in Psychology*. 12. 2;12:772696. doi: 10.3389/fpsyg.2021.772696. PMID: 34925174; PMCID: PMC8675126.
- Bonomi, Carlo. 2004. „Trauma and the symbolic function of the mind”. *International Forum of Psychoanalysis*. 13(1–2): 45–50. <https://doi.org/10.1080/08037060410031052>
- Bowlby, John. 2015. *American Handbook of Psychiatry*. New York: International Psychotherapy Institute.
- Caldas Celia and Berterö Carina. 2012. „A concept analysis about temporality and its applicability in nursing care”. *Nursing Care*. 47(4):245–52. doi: 10.1111/j.1744–6198.2012.00277.x. PMID: 23127238.
- Elijade, Mirča. 2003. *Sveto i profano*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Forth, Gregory. 2018. *Rites of Passage*. Wiley Online library. 1–7. 10.1002/9781118924396.wbiea2002.
- Gokmenoglu, Birgan. 2022. „Temporality in the social sciences: New directions for apolitical sociology of time”. *The British Journal of Sociology*. 73(3): 643–653. <https://doi.org/10.1111/1468–4446.12938>
- Gil, Sandrine, Sylvie Droit and Volet Lehmann. 2009. „Time perception, depression and sadness”. *Behavioural Processes*. 80 (2009): 169–176. <https://doi.org/10.1016/j.beproc.2008.11.012>
- Gell, Alfred. 1992. *Anthropology of Time: Cultural constructions of temporal maps and images*. Oxford, Washington DC: BERG.
- Hirschberger, Gilad. 2018. „Collective Trauma and the Social Construction of Meaning”. *Personality and Social Psychology Frontiers*. 9(2018) (<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>).
- Hoy, David Couzens. 2009. *The Time of Our Lives: A Critical History of Temporality*. Cambridge: MIT Press.
- Horvath, Agnes, Bjørn Thomassen and Harald Wydra. 2015. *Breaking Boundaries: Varieties of Liminality*. Oxford: Berghahn Books.
- Hirschberger, Gilad. 2018. Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, Article 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>
- Javorská, Andrea. 2016. „Temporality and Historicity of Dasein at Martin Heidegger. *Sincronía* (69): 130–138. <https://www.redalyc.org/journal/5138/513852378011/513852378011.pdf>

- Kaur, Survin. 2023. „Understanding the Impact of Trauma: A Comprehensive Analysis of Psychological, Neurobiological, and Therapeutic Dimensions”. 10.13140/RG.2.2.29802.90565.
- Leach, Edmund R. 1966. *Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time*, In: *Rethinking Anthropology*. London, New York: Routledge.
- Lueck, Micah D. 2007. „Anxiety Levels: Do they Influence the Perception of Time?” *UW-L Journal of Undergraduate Research X* (2007):1–5. <https://www.uwlax.edu/globalassets/offices-services/urc/jur-online/pdf/2007/lueck.pdf>
- Лазаревић Радак, С. (2020) „Тито као фолклорни јунак: митополитика транзиције и конструисање политичког трикстера”. *Гласник Етнoграфској инститиуија САНУ*, LXVII (1): 199–220. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2001199L> УДК 32:39:94(497.11)
- Mezzerila, Selena. 2022. *Trauma and its Impacts on Temporal Experience: New Perspectives on Phenomenology and Psychoanalysis*. London, New York: Routledge.
- Parkes, Colin Murray, Pitty Laungani i William Young. 2015. *Death and Bereavement Across Cultures*. London: Routledge.
- Radenković, Lj. (2011). „Anegdote o Titu i njegovim savremeniciima”. *Godišnjak katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*. (VI): 255–264.
- Stolorow, Robert. D. 2003. „Trauma and temporality”. *Psychoanalytic Psychology*, 20(1):158–161. <https://doi.org/10.1037/0736-9735.20.1.158>.
- Štajn, Mari 200. *U srednjim godinama: jungovska perspektiva*. Beograd: Plato.
- Turner. Victor. 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* London, New York: Routledge.
- Turner, Victor. 1982. „Performing Ethnography”. *The Drama Review*. Vol. 26(2):33–50.
- Žirarde, Raul. 2000. *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: XX vek.
- Van Genep, Arnold. 2005. *Obredi prelaza*. Beograd: SKZ.
- Visacovsky and Sergio Eduardo. 2017. „When Time Freezes: Socio-Anthropological Research on Social Crises”. *Iberoamericana – Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*. 46(1): 6–16, DOI: <https://doi.org/10.16993/iberoamericana.103>).
- Velikonja, Mitja. 2010. *Titostalgija*. XX vek: Beograd.
- Velikonja, Mitja. 2012. „Rock’n’Retro: novi jugoslavizam u savremenoj slovenačkoj popularnoj muzici”, U: *Nebeska Jugoslavija*, ur: Vjekoslav Perica, Mitja Velikonja. str: 65–171.
- Wagoner, Brady. 2021.” Collective grief: Mourning rituals, politics and memorial sites”. In: *Cultural, Existential and Phenomenologica Dimensions of Grief Experience*. edited by Allan Koster, Ester Holte Kofod. London, New York: Routledge. T
- Willander, Electa C. 2018. „Grief and its Implications in Childhood and Adolescence.” *Student Publications*. Gettysburg College. 674. https://cupola.gettysburg.edu/student_scholarship/674)
- Zlatović, Anja. 2022. „Vremenski proces smrti na internetu.” *Antropologija* 22(1): 9–34. <https://www.antropologija.com/index.php/an/article/view/3/1>
- Župan, Dinko. 1997. „Mit i vrijeme.” *Čemu: časopis studenata filozofije*. Vol IV(9):21–28. <https://hrcak.srce.hr/61702>

Sanja Lazarević Radak

'Tito's Last Battle' as a Performance of Rite of Passage: The Temporal Aspect of the Narrative of Death of Josip Broz Tito

Abstract: The publication *Tito's Last Battle* is one of a series of books that were published after the death of Josip Broz Tito with the aim of shaping the history of memory in the period during which he was president of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. This publication is actually a narrative about the days that Tito spent in the hospital, *The Proclaim* of his death, preparation for his funeral and the seven days of mourning that were declared at that time. Unlike the books that were published in 1981 with a similar goal, this publication presents the coming period as an age of uncertainty and instability. Despite numerous oaths and promises to the president that citizens will preserve the results of revolution, the atmosphere of anxiety remains dominant. The chapters of this publication reveal that Tito's death was experienced as a rite of passage for the entire state, so the separation, liminal period and, to a significant extent, aggregation are dominated by a sense of altered temporality. Time passes slowly, stopping at the moments, giving the impression of elasticity and prolonging the feeling of sadness and even helplessness. The text first singles out narratives about the days preceding Tito's death and the separation that follows in that period, and then points to the emotional dimension of the Proclamation of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia informing citizens of the death of the president. Finally, the beginning of the aggregation phase is discussed in terms of an apparently prolonged liminality. The author concludes that the process of freezing time temporarily prolonged the feeling of the imaginary presence of the authority of Josip Broz Tito and thus prepared citizens for the new phase in which the state will find itself.

Key words: Josip Broz Tito, narrative, death, temporality, liminality.

Primljeno: 18. 05. 2025.

Odobreno: 20. 07. 2025.